

WAAR TIJD VAN GEEN TEL IS: DE VAKAFDELING FUNERAIR ERFGOED

►
"Escaut, sauvage et
bel Escaut":
Emile Verhaeren's
graf aan de
Schelde, te Sint-
Amands
(foto O. Pauwels)



Ere aan wie ere toekomt: de 'vakafdeling funerair erfgoed' – overigens een wat zelfgenoegzame omschrijving voor een part-time éénmans-bedrijfje – heeft nogal wat te danken aan de Vereniging voor Funeraire Archeologie Epitaaf vzw, waarin ondergetekende al vele jaren lang een bestuursmandaat bekleedt. Opgericht einde 1987, terwijl de kaalslag van kerkhoven ingevolge de wet van 20 juli 1971 op de begraafplaatsen hoogtij vierde, wist deze vzw vrij snel middels diverse vormen van sensibilisatie

de aandacht van publiek en overheid te vestigen op de erfgoedwaarde van dit historisch, artistiek en landschappelijk patrimonium.

De vlotte 'recuperatie' van dit nieuwste werkterrein door de Afdeling Monumenten en Landschappen, net zoals een kwarteeuw eerder gebeurde met de industriële archeologie, blijkt inherent aan de dynamiek die monumentenzorg alsmaar weer nieuwe paden opstuurt: meteen een positief staaltje van wederzijdse bevruchting.

Niet dat monumentenzorgers voordien geen aandacht besteedden aan kerkhoven. In het kader van de *Wet van 7 augustus 1931 op het behoud van Monumenten en Landschappen*, nadien in uitvoering van het *Decreet van 3 maart 1976 op de bescherming van monumenten, stads-, en dorpsgezichten*, kon Vlaanderen begin de jaren 1990 bogen op alvast een 30 als 'landschap' en een 20 als 'dorpsgezicht' beschermde kerkhoven.

Deze kerkhoven werden nochtans stuk voor stuk benaderd als historische, organisch hiermee vergroeide omgeving van hun parochiekerk, en overigens terecht, doch zonder aandacht te schenken aan de intrinsieke waarde van de kerk-akkers, laat staan van de daarop aanwezige graftekens. Een zeldzame uitzondering niet te na gelaten.

TERUGBLIK

Ongewild een historisch precedent, was in 1976 immers de bescherming – als 'landschap' – van het *Sint-Fredeganduskerkhof* te Deurne (1)

Welgestelde Antwerpenaars die zich een buitengoed hadden kunnen veroorloven in het indertijd nog landelijke Deurne, liggen aan de basis van de uitbouw van dit oude parochiale kerkhof tot één van de uitverkoren begraafplaatsen van de Antwerpse burgerij; reden waarom deze al in 1873 een eerste keer moest worden uitgebreid. Hoe prestigieus het *Sint-Fredeganduskerkhof* ooit was, blijkt uit de omvang en het artistiek gehalte van de nog bewaarde graftekens; tegelijk – en in het bijzonder in de meer recente, niet beschermde uitbreidingszone – vormt het een getuige van de sociale geleidingen van de plaatselijke bevolking.

Mede ingevolge de ingebruikname van de stedelijke begraafplaats *Schoonselhof* in 1921, besliste het Antwerpse stadsbestuur op 27 juni 1989 over te gaan tot de sluiting en ruiming van het *Sint-Fredeganduskerkhof*, met uitzondering van het beschermd gedeelte. Gerichte acties van de plaatselijke heemkundige kring *Turninum* zouden *Sint-Fredegandus* ruime belangstelling bezorgen. In 1991-94 zou de inzet van een permanente werkracht uit het '3^{de} arbeidscircuit' een geleidelijke metamorfose teweegbrengen van het fel onderkomen historische gedeelte; langsheen de Lakborslei werd de verdwenen smeedijzeren omheining door het stadsbestuur hersteld. Het reeds goedgekeurde ontwerp van het Gentse *Buro voor Vrije Ruimte Vermander, Van Mol & partners* voor de heraanleg van het niet beschermde deel tot 'buurtpark' met actieve recreatiemogelijkheden, werd in 1999 in



▲ Deurne, Sint-Fredeganduskerkhof. Gezicht op de beschermd zone (foto O. Pauwels)

extremis omgebogen tot een 'begraafpark' met behoud van een maximaal aantal graftekens en de installatie van een begeleidend 'beheerscomité'. Een niet vanzelfsprekend maar veelbelovend experiment.

*"Le jour que m'abattrà le sort,
C'est dans ton sol, c'est sur tes bords,
Qu'on cachera mon corps,*

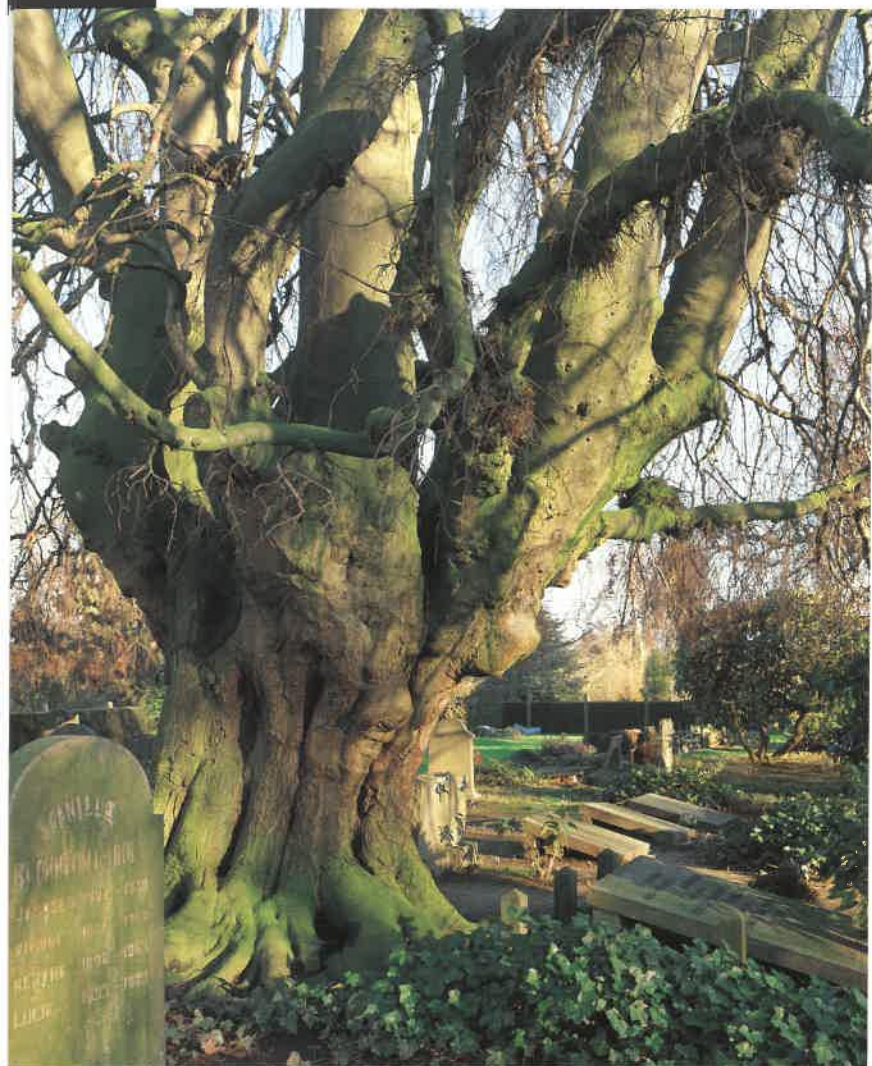
Pour te sentir, même à travers la mort, encor" (2)

De lyrische ontboezemingen van Emile Verhaeren indachtig zou Louis Van der Swaelmen in 1926-'27, mogelijks in overleg met Henry Van de Velde, diens graf aan de Schelde een dramatische dimensie meegeven gewaagd aan deze van de dichter:

"L'Escaut décrivant une courbe majestueuse devant les quais du village, l'axe longitudinal du monument se prolonge en celui du cours vers l'aval, de tel sorte que, vu de l'exèdre le dominant de quelques degrés, l'ensemble du monument qui paraît émaner de la rive s'encadre dans la perspective du fleuve vers l'infini."

(3)

De bescherming als monument in 1993, "met inbegrip van toegangsweg, rustbanken en onderbouw"



▲ De Protestantse begraafplaats te Sint-Maria-Horebeke, wijk Corsele, met treurbeuk (foto O. Pauwels)

kwam helaas te laat om de banalisering van de site ingevolge dijkverhogingen te kunnen tegenhouden.

Typerend voor de tijd – 1982 – blijft de bescherming als monument van een ... treurbeuk op het protestantse ‘kerkhof’ van Sint-Maria-Horebeke, wijk Corsele, als begraafplaats samen met de ‘kerk’, de dorpskom en trouwens de hele plaatselijke gemeenschap nochtans een uitzonderlijk historisch relict van onze eigen godsdienstige onverdraagzaamheid in de tweede helft van de 17de eeuw. Pas in gebruik genomen in 1824 op uitdrukkelijke toelating van koning Willem I, stelde de begraafplaats eindelijk een einde aan het heimelijk her en der begraven van de doden, uit vrees voor profanatie door

katholieken (4): “Zelfs na hun dood zorgt Willem I Koning der Nederlanden Voor Zyne Onderdanen”.

De bescherming als dorpsgezicht van de hele wijk, met de Corselestraat, Koning Willemdreef en Abraham Hansstraat, naar de gelijknamige onderwijzer en Vlaams voorvechter (1882-1939), zou vier jaar later volgen.

KERKHOVEN? BEGRAAFPLAATSEN!

In de vroege middeleeuwen voldeed de plaatselijke parochiekerk met omringend kerkhof, waar regelmatig tot ruiming en ontbening van de gemeenschappelijke graven werd overgegaan, doorgaans probleemloos aan de natuurlijke veroudering van de leefgemeenschap.

Het gebruik, vanaf de vroege 5de eeuw, om ten koste van de meest elementaire vormen van hygiëne ook binnen in kerken te begraven zal een versneld elan krijgen met de inhumatie in 511 van de Frankische, tot het Christendom bekeerde koning Chlodovech in de Parijse Sint-Pieter-en Paulusbasiliek. De 11de en 12de eeuw worden gekenmerkt door de aangroei van de parochies en de toename van kerkhoven binnen de bebouwde kernen, doch niet noodzakelijk meer aansluitend bij de parochiekerk; het kannoniek recht beschouwde immers elke lap ‘gewijde’ grond die voor begraven werd aangewend als ‘kerk’, zoals “*cimiterium*” tegelijk doelde op het kerkhof en de bijhorende kerk waarin begraven werd.

In de kerken zelf trof men na verloop van tijd lang niet meer de verwachte serene sfeer, die vaak verstoord werd door graafwerken, oneigenlijk gebruik of rondscharrelende honden. Erger nog, waren benauwende geuren niet uit de lucht en maanden onverhoedse vloerverzakkingen de kerkganger aan tot de grootste voorzichtigheid. De kans op uitbreken van epidemieën was dan ook verre van denkbeeldig.

Reden waarom, in navolging van een *Ordonnance Royale* van Lodewijk XVI uit 1776, bij keizerlijk edict van Jozef II van 26 juni 1784, uitvoerbaar vanaf 1 november daaropvolgend, ondermeer verboden zou worden voortaan nog te begraven in kerken, de verdwijning van de kerkhoven uit de steden werd gelast, en de aanleg van nieuwe begraafplaatsen buiten de stadsmuren verplichtend werd gesteld; dit in niet mis te verstane bewoordingen: “*Il sera établi hors de l’enceinte des villes et hors des bourgs, des cimetières dans lesquels seulement il sera permis d’enterrer. Il ne sera point nécessaire d’établir*

*autant de cimetières qu'il y a de paroisses dans les vil-
les, mais on pourra réunir pour un seul cimetière
plusieurs paroisses en raison de leur situation et du
nombre des paroissiens."*

En verder ondermeer:

*"Il sera réservé dans chaque nouveau cimetière pour les
protestants, une place séparée destinée à y enterrer
leurs morts à moins qu'ils ne préférassent avoir un
cimetière particulier; en quel cas les magistrats leur
désigneront à cet effet un emplacement gratis hors de
la ville."*

Het edict van Jozef II leidde ondermeer tot het ontstaan van de Gentse begraafplaatsen extra muros aan de Dampoort, Brugsepoort en Heuvelpoort (1784); de Mechelse begraafplaats "*buyten de Koeipoort*" (1785); deze van Lier buiten de Mechelpoort (1787); een Brugs Algemeen Kerkhof voorbij de Katelijnenpoort te Steenbrugge-Assebroek (1810) of, voor Antwerpen, de begraafplaatsen Kiel (1786) en, buiten de 'Spaanse' wallen, Stuivenberg (ca 1803).

Na het overlijden van zijn oom zou Frans II bij decreet van 2 december 1793 op zijn beurt de kerk-

fabrieken de verplichting opleggen om voortaan alle burgers, ongeacht hun overtuiging, op éénzelfde plaats te begraven, waardoor deze zich genoodzaakt zagen andersdenkenden te gedogen in 'gewijde' kerkhofgrond; een maatregel die met het Restitutiebesluit van 1803 door Napoleon – weliswaar tijdelijk – zal worden opgeschort.

Met het Frans bewind, en Napoleons' decreet van 23 prairial an XII (12 juni 1804), werden de typisch door de 18de-eeuwse Verlichting geïnspireerde reglementeringen onherroepelijk van toepassing. Een verdere afbouw van het gezag van de kerk vormde hierin Artikel 16, waarin ook aan de gemeenten het recht werd toegekend eigen begraafplaatsen aan te leggen, weliswaar mits goedkeuring van de overheid.

Bepalend voor het verdere uitzicht van de begraafplaatsen en kerkhoven was Artikel 10, blijkens hetwelk personen voortaan op deze begraafplaatsen een eigen, onderscheiden perceel grond konden verwerven waarop een monument kon worden opgericht, en dit voor onbeperkte duur!

Datzelfde jaar nog in gebruik genomen, zou het Parijse *Cimetière de l'Est*, bijgenaamd "*du Père*



◀ Deurne, Sint-Fredeganduskerkhof. Ontwerp voor de heraanleg tot *Begraafpark* (Buro voor vrije ruimte, Chris Vermander, Thomas Van Mol & Partners, Gent 1997-98)



▲ "Vue prospective de différents Monuments réunis du Cimetière de l'Est, dit le Père la Chaise" (in: Quaglia, *Le Père Lachaise*, 1853, pl. 20) 24-25.

► Lier, begraafplaats aan de Mechelsesteenweg. Twee 19^{de}-eeuwse neoklassieke graftekens (foto's K. Vandevorst)



Lachaise", na een wat moeizame start al gauw model staan voor een nieuw type, landschappelijke begraafplaatsen: idyllisch ogende 'Elyzische velden' met spaarzaam opgestelde, romantische mausolea. Ontwerpers en kunstenaars zouden hier een onverhoopte nieuwe uitdaging vinden, onderbouwd door fraai gedrukte modellenboeken van een Quaglia (1853), Louis Normand (1863), Jean Boussard (1865), César Daly (1871), Jules Fonteyne (ca 1879-89) e.a., waar tal van ambachtslui – maar steenkappers in het bijzonder – handig voordeel zouden weten uit te halen.

Een adder onder de zoden bleek Artikel 11, waarbij bepaald werd dat elke koper een geldelijke gift diende te doen aan de armen en de gemeentelijke ziekenhuizen, een maatregel die, eens de onafhankelijkheid in 1830 verworven, een verdere politisering van de materie in de hand zou werken.

De dubbelzinnige situatie, waar zowel gemeenten als kerkfabrieken munt wisten uit te slaan, zou aanslepen tot 13 februari 1864, datum waarop het Hof van Cassatie het beheer van de kerkhoven en begraafplaatsen definitief zou toekennen aan de burgerlijke macht, ongeacht de eigenaar van de grond. Voortaan zouden kerkfabrieken en consistories geen percelen grond meer gunnen, zouden nieuwe begraafplaatsen niet meer in hun geheel gewijd worden, en alle geloofs- of filosofische overtuigingen gedoogd. Niet zonder heel wat pijnlijke naweën werd aldus een einde gesteld aan een lange en bittere 'kerkhovoorlog'.

REGELGEVING

Met de *Wet van 20 juli 1971 op de begraafplaatsen*, die ondermeer voorzag in de afschaffing van de

'eeuwigdurende' vergunningen, zagen gemeenten en stadsbesturen zich, zonder begeleidende overheidsmaatregelen, geplaatst voor een gigantisch karwei: het numeriek aantal vervallen te verklaren vergunningen, de materiële omvang van de grafmonumenten zelf, maar tegelijk hun vaak onmiskenbare historische en artistieke kwaliteiten, resulteerden in het beste geval in opschorting van de opruim-operatie, uitzonderlijk in conserverende maatregelen.

Twee Vlaamse pioniersteden leverden hierbij baanbrekend werk: Brugge, met de oprichting in december 1976 van een *Stedelijke Commissie voor Graftekens*; Gent vervolgens, met de publicatie in 1981 van een uitvoerig gedocumenteerde *Inventaris van de waardevolle grafmonumenten en portretgalerij van verdienstelijke personen rustend op de Begraafplaatsen van Gent*.

Een eerste gericht initiatief van de nog embryonale vakafdeling Funerair Erfgoed vormde de omzendbrief van 15 februari 1990 van het toenmalig 'Bestuur' Monumenten en Landschappen, waarin de aandacht van gemeentebesturen gevraagd werd voor dit specifieke verdwijnende erfgoed:

"Tot het minder opvallende, maar historisch, artistiek, bouwkundig en ook landschappelijk patrimonium van onze gemeenten, horen ongetwijfeld ook de kerkhoven en begraafplaatsen met hun grafplaten, grafmonumenten en de roerende voorwerpen die daarvan deel uitmaken.

Ondanks het bestaan van een specifieke wetgeving inzake monumenten en landschappen werd aan dit funeraire patrimonium, de aanleg en de omgeving ervan tot op heden bijzonder weinig aandacht geschonken.

De fasegewijze voltrekking van de wet van 20 juli 1971 op de begraafplaatsen dreigt heden nochtans op

onrustwekkende wijze het voortbestaan van tal van belangwekkende grafmonumenten, representatieve ensembles en/of landschaps-architecturale realisaties in het gedrang te brengen.

Enkele steden en gemeenten troffen tijdig en op eigen initiatief passende en al dan niet verstrekkende maatregelen inzake inventarisatie, bescherming en onderhoud van deze materiële getuigen.

Elders nochtans werden in onbruik geraakte kerkhoven en begraafplaatsen of vervallen concessies zondermeer en onomkeerbaar geruimd.

Teneinde deze betreurenswaardige situatie te verhelpen, en in afwachting dat mijn Bestuur voor Monumenten en Landschappen in de gelegenheid is een intensief inventarisatie- en beschermingsprogramma op te zetten, moge ik U dan ook verzoeken met de grootste omzichtigheid, zo mogelijk na ruime raadpleging van geïnteresseerde historische en heemkundige verenigingen, tot ruimingswerken te besluiten. (...)."

Inhoudelijk zou de bescherming van kerkhoven en begraafplaatsen nu schoorvoetend een andere wending nemen.

In uitvoering van de Artikelen 5 en 11 van het Decreet van 3 maart 1976 tot bescherming van Monumenten, Stads- en Dorpsgezichten had reeds een eerste koninklijk besluit van 6 december 1976 de algemene voorschriften bepaald inzake instandhouding en onderhoud.

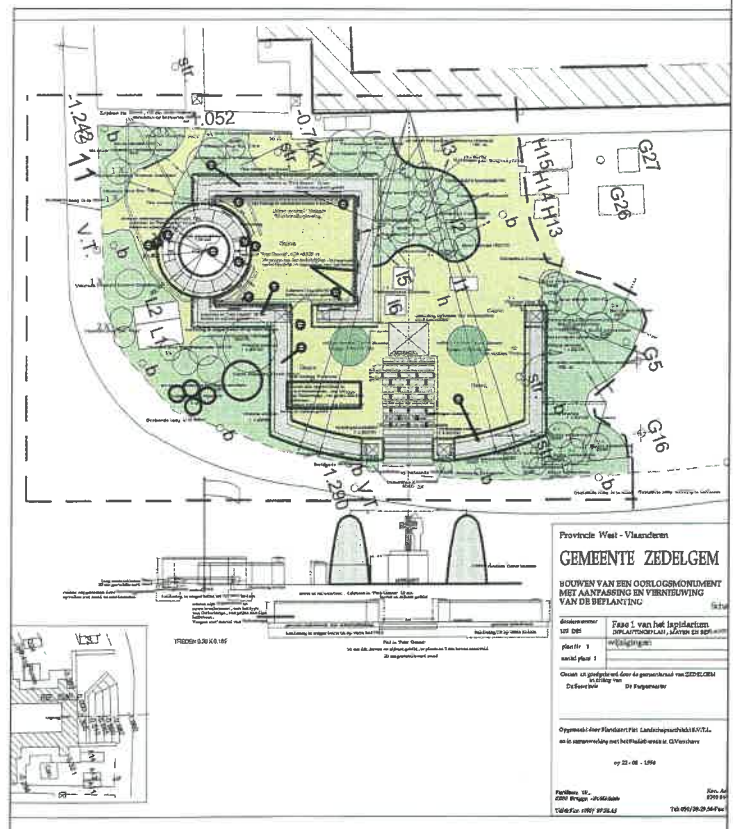
Het vervangende Besluit van de Vlaamse regering van 17 november 1993 (6) werd zo opgevat dat eerst de voorschriften worden vermeld die slaan op de uitwendige elementen van gebouwen en ensembles. Afzonderlijke hoofdstukken worden gewijd aan de bodemgesteldheid en vegetatie, en het interieur van de monumenten met de roerende goederen die daarvan deel uitmaken. Vervolgens komen de aanvullende voorschriften aan bod voor die objecten die wegens hun eigenheid een meer gespecialiseerde behandeling vereisen zoals orgels, molens, industrieel erfgoed en grafmonumenten. Hun voorkomen, als jonge aanwinst voor de monumentenzorg, wees meteen op de specifieke benadering die deze sector vereiste.

SENSIBILISATIE

Geleide wandelingen op begraafplaatsen – ondermeer in het kader van *Open Monumentendagen* – en lezingen zouden niet onaanzienlijk bijdragen tot de kennismaking van een breed publiek met het funerair erfgoed. Vermelden we een gastcursus - *Funerair erfgoed: een actuele, monumentale opgave-*

voor licentie-studenten kunstwetenschappen aan de Universiteit Gent (1997), op uitnodiging van Prof. dr. Herman Styne (†), de deelname in oktober 2001 aan het 10de colloquium van CHIREL (Comité d'histoire du Brabant Wallon) met *Ces nécropoles que l'on dit moribondes: l'expérience néerlandophone dans le patrimoine funéraire*, of aan het Kunsthistorisch Seminarie van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium in december jongstleden, met *Openbare Funerair Monumenten*. In 1999 leverde de vakafdeling Funerair Erfgoed een tastbare bijdrage tot het succes van de 6de ontmoetingsdag van de *Vlaamse Contactcommissie Monumentenzorg* rond het thema Funerair Erfgoed. Naast de eigen bijdrage *Funerair Erfgoed in België - Funerair archeologie in Vlaanderen*, was het op aandringen van de vakafdeling dat de spits van de referaten werd afgebeten door de Schotse Professor dr. James Stevens Curl, als productief publicist met ondermeer *The Art and Architecture of Freemasonry* (1991), *A Celebration of Death* (1980 en 1993), *Egyptomania* (1994), *The Victorian Celebration of Death* (2000) en onlangs nog *Kensal Green Cemetery* (2001) een terzake nauwelijks te evenaren autoriteit.

▼ Zedelgem, Sint-Laurentiuskerkhof, Ontwerp (1^{ste} fase) voor de heraanleg (Piet Blanckaert, 1996)



ADVISERING

De sluiting in 1990, gedeeltelijke overbrenging en geplande heraanleg van het – pas in 2000 als dorpsgezicht beschermde – kerkhof rond de Sint-Laurentiuskerk te Zedelgem, vormde voor de nog jonge vakafdeling Funerair Erfgoed in 1993-'94 een eerste kluit.

Van meet af aan had het gemeentesbestuur geopteerd om de achtergelaten graftekens in de mate van het mogelijke ter plaatse te houden. In overleg met de vakafdeling Funerair Erfgoed werden een 80-tal voldoende belangrijke graftekens weerhouden die bij de heraanleg van het kerkhof naar ontwerp van landschapsarchitect Piet Blanckaert op hun oorspronkelijke plaats zouden worden geïntegreerd.

Nog in 1995, doch zonder de vakafdeling Funerair Erfgoed hierbij te hebben betrokken, werd de bescherming als monument afgerond van de 18^{de}-eeuwse toegangspoort, het calvariekruis en een handvol meer opvallende grafmonumenten op de oude begraafplaats van Lier. In gebruik genomen in 1787, slechts enkele jaren na het edict van Jozef II, bleek deze begraafplaats aan de Mechelsesteenweg één der oudste nog bestaande, getuige een aantal stijlzuivere neoklassieke graftekens.

Het recent initiatief van het stadsbestuur tot landschappelijke heraanleg van de begraafplaats en derhalve inventarisatie van de nog bewaarde graftekens, zou in overleg met de vakafdelingen Parken

▼ Lier, Masterplan begraafplaats Mechelsesteenweg (Stad Lier - Rudy Rey)



▲ Hasselt, het 'Oud Kerkhof' (foto O. Pauwels)

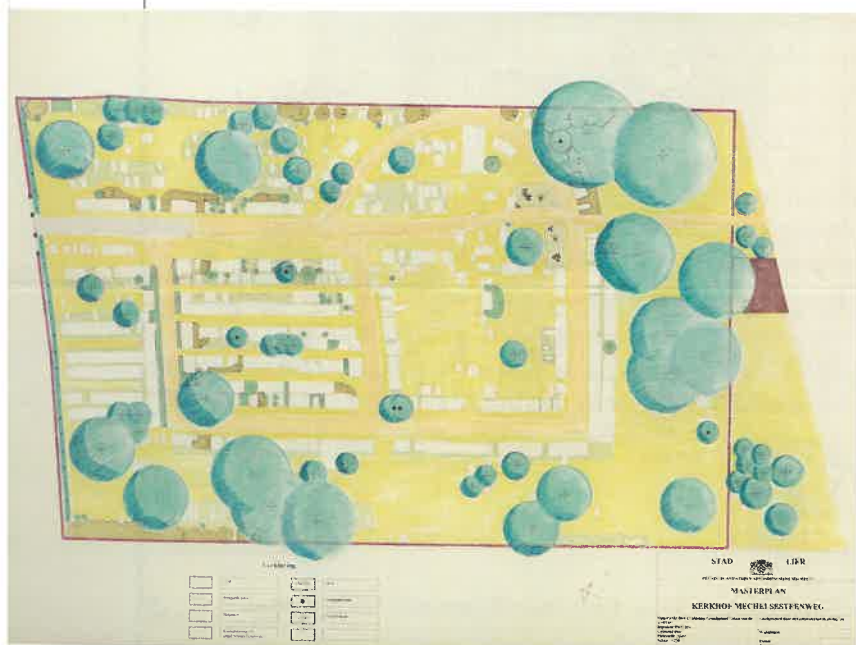
& Tuinen en Funerair Erfgoed, kortelings moeten leiden tot een merkelijke uitbreiding van de bescherming, een kwalitatieve, respectvolle parkaanleg, en de restauratie van alvast de monumentale, deels 18^{de}-eeuwse Calvarie en het praalgraf van de Lierse advocaat/historicus Anton Bergmann (1874).

In 1997 werd de vakafdeling Funerair Erfgoed, in het kader van een *Campagne Bouwkundig Erfgoed en Toerisme* van de Koning Boudewijnstichting, om advies en bijstand gevraagd bij de ontsluiting van het sinds 1930 geleidelijk in onbruik geraakte 'Oud Kerkhof' van Hasselt.

Gelegen buiten de toenmalige Kempische Poort, werd deze begraafplaats in gebruik genomen einde 1796, onder Frans bewind, ter vervanging van het Groot Kerkhof rond de Sint-Quintinskathedraal. Zij zou van meet af aan worden gewijd, weliswaar opgedeeld in een sectie voor gelovigen, naast één voor niet-gelovigen, gescheiden door een muur die pas in 1864 zou worden gesloopt.

In open veld gelegen, was de begraafplaats aanvankelijk slechts beschermd door een eenvoudige haag, tien jaar later vervangen door een bakstenen omheiningsmuur.

Ingeschakeld bij de werking van het stadsmuseum Stellingwerff-Waerdenhoff (6), werd het Oud Kerkhof voorzien van een discrete bewegwijzering, terwijl de centrale kapel uit 1809 werd aangepast tot info-ruimte met verklarende panelen.



Elementair was nochtans dat opnieuw voorzien werd in het permanente, kleine onderhoud van de begraafplaats door –laag geschoold maar doeltreffend- stadspersoneel.

BESCHERMINGEN

Pas in 1996 zou de bescherming van drie markante Gentse begraafplaatsen de nieuwe benadering van het funerair erfgoed echt duidelijk maken. Kunst-historische licenciatuursverhandelingen aan de Universiteit Gent en de aanhoudende inzet van plaatselijke heemkundigen, hadden hiertoe weliswaar het terrein geëffend.

Aangelegd in 1847 op initiatief van pastoor Van Damme, aansluitend op de bouw van de neogotische parochiekerk, op en om de heuvel met de 18de-eeuwse Sint-Amanduskapel, was het *Campo Santo* van Sint-Amandsberg bedoeld “voor bemiddelde lieden, voor edele familiën, voor personen door hunne hoedanigheden en deugden aanzienlijk”; het groeide spontaan uit tot een begraafplaats voor de Vlaamse culturele en wetenschappelijke elite uit de tweede eeuwhelft (7). De romantisch ogende wanordelijke inplanting van de graftekens, het overwegend gebruik van blauwe hardsteen, naast de merkbare predominantie van neostijlen en eclectische curiosa, refereren wellicht niet geheel toevallig aan de parallel lopende hoogdagen van het Brusselse *Kerkhof van Laken*.

Naast de bescherming als stadsgezicht van een aanzienlijk deel van deze begraafplaats met naastliggende parochiekerk en gemeentehuis, werd als monument erkend: “Het gedeelte van het *Campo Santo*, omvattende de oudste delen van de begraafplaats aangelegd in 1847 en 1856 op de noordhelling van de zogenaamde Kapelleberg, ten noorden begrensd door een rij graven die het hellend gekasseide toegangspad naar de heuvelrug afzomen en die door een bakstenen muur of aanplantingen van de erachter gelegen secties gescheiden zijn”.

De *Westerbegraafplaats* te Gent-Palinghuizen, in romantisch parkvorm aangelegd naar ontwerp van stadsarchitect Adolphe Pauli en in gebruik genomen op 1 januari 1873, kreeg alras de bijnaam van “*Geuzenkerkhof*”; dit omwille van de antikerikale politiek van het stadsbestuur en de weigering van bisschop Bracq om de begraafplaats te wijden, hierin gesteund door een “*Comité pour la défense des cimetières catholiques*” (8).



▲ Lier, begraafplaats aan de Mechelsesteenweg. Grafmonument van advocaat-historicus Anton Bergmann, ca 1874 (foto K. Vandevorst),

niet zonder enige gelijkenis met het monument voor letterkundige André Van Hasselt (Charles Fraikin, ca 1874) op het kerkhof van Laken

(in: Raguinet A., *Matériaux et Documents d'Architecture, de Sculpture et de tous les Arts industriels*, jrg. 26, s.d., Parijs, pl. 68)

▼ Het *Campo Santo* te Sint-Amandsberg (foto O. Pauwels). Op de voorgrond het stenen orgel voor toondichter Franz De Vos (1856-1919)



► De Westerbegraafplaats te Gent met ondermeer het egyptiserend 'tempeltje' (Ferdinand Dierckens ca 1898) voor industrieel Ulric Wild (foto O. Pauwels)



De landschappelijke aanleg – een late emanatie van het Père Lachaise-model – en vrijzinnige connotatie verwijzen onwillekeurig weer naar de hoofdstad, waar slechts vier jaar later de liberale burgemeester Jules Anspach de *Begraafplaats van Brussel* zou openstellen, aangelegd op het grondgebied van het naburige Evere naar ontwerp van stadsarchitect Victor Jamaer en landschapsarchitect Louis Fuchs. De bescherming als monument zou hier slaan op twee oorlogsmonumenten en “het oudste deel van de Westerbegraafplaats met inbegrip van de toegangsdreef, poortgebouw, ommuring en graven”.

Na de ingebruikname van de *Westerbegraafplaats*, zouden katholieke Gentenaars in toenemende mate hun toevlucht nemen tot de Campo Santo's van Sint-Amandsberg en Mariakerke. Meer bepaald dit laatste, nog haast middeleeuwse kerkhofje rond de Onze-Lieve-Vrouw-Geboortekerk, zou hiervoor aanzienlijk worden uitgebreid naar ontwerp van Jean-Baptiste Bethune, en in gebruik genomen in oktober 1874 (9). Aansluitend bij de vroegste, laat 18de-eeuwse begraafplaats-ontwerpen in Frankrijk (10), verwijst het concept van dit Mariakerkse

kerkhof nog duidelijk naar het 14de-eeuwse Campo Santo van Pisa, in het bijzonder de -slechts ten dele uitgevoerde- omringende neogotische graf galerijen (11). Na lange jaren verwaarlozing leidde hun bescherming als monument onlangs tot de start van een restauratiecampagne met het oog op hun nauwgezet herstel.

Nog in 1996 verwekte het *Treurende Ouderpaar* van Käthe Kollwitz, op de Duitse militaire begraafplaats van Vladslo (Diksmuide) enige beroering toen nazaten van de beeldhouwster, bezorgdheid voorwendend om de bewaringstoestand van de blauwhardstenen beelden, hun terugkeer naar Berlijn meenden te moeten bewerkstelligen. De 18-jarige soldaat Peter Kollwitz had het leven gelaten op 23 oktober 1914 tijdens de bloedige slag om Diksmuide; zoals vele anderen was hij ter plaatse begraven, op Roggevelde bij Esen. Reeds in december daaropvolgend vatte zijn ontroostbare moeder, de kunstenaress Käthe-Kollwitz-Schmidt, het plan op voor een gedenkteken, op te richten op een heuvel bij Berlijn, ter herdenking van alle geslachtofferde jonge oorlogsvrijwilligers. In juli

1917 liet zij dit plan varen en verlegde zij haar aandacht naar een grafmonument voor hun zoon: *“Mir kommt den Gedanke an ein grosses Eingangstor zum Friedhof in Roggevelde. Seitlich dem Portal rechts und links knien die Eltern. Überlebensgross”*. In juni 1919 leidden de oorlogsomstandigheden en moedeloosheid haar ertoe de kleimodellen te vernielen.

▼ De Duitse Militaire
begraafplaats van
Vladslo, Diksmuide,
met het Ouderpaar
van Käthe Kollwitz
(foto M.M. Celis)



Slechts in januari 1925, 58 jaar oud nu, bracht zij de moed op haar plan terug op te nemen: *“Die Mutter soll knien und über die vielen Gräber blicken”*. Vijf jaar later, in juni 1930 waren de gipsmodellen zo goed als klaar. Door twee beeldhouwers gekapt in ‘Belgische graniet’ werden beide beelden op 28 juli 1932 op Roggeveld op hun sokkels geplaatst:

▼ De begraafplaats
van Ingelmunster,
met de grafkapel
van de familie
de Montblanc
(foto M.M. Celis)



“Eine lange, schwere Arbeit, bis die Frauenfigur steht. Es zeigt sich, das der Block vorn etwas gehoben werden muss, weil das leise ansteigende Terrain die Vornüberneigung betont. Dann der Mann. Bei ihm ist ein grosser Übelstand, der mich erst ganz verstimmt, der, dass er den Blick nicht weit genug hebt. Er überblickt nicht den ganzen Friedhof, sondern blickt vor sich hin.”

Toen in 1954 de beslissing genomen werd de dertig over de Westhoek verspreide Duitse oorlogsbegraafplaatsen te beperken tot nog slechts vier, werden *Die Eltern* en de gesneuvelden op Roggeveld overgebracht naar de begraafplaats van Vladslo, bij het Praatbos, heringericht door architect Robert Tischler; een rechthoekig en vlak park met hoogstammige beuken en eiken, waaronder slechts groen mos gedijt: *“Der Krieg war keine freundliche Sache, es passt nicht zu ihm, dieses Jugendsterben mit Blumen zu verschönern. Ernst muss jeder Kriegsfriedhof bleiben”* (12).

Bij ministerieel besluit van 18 maart 1997 werd de begraafplaats integraal, met inbegrip van de beelden-groep, omwille van de artistieke, historische en socio-culturele, waarden beschermd als monument.

Het oude parochiale kerkhof van Ingelmunster langs de Gravinne- en Oostrozebekestraat, ingebed tussen de Sint-Amanduskerk en de omheiningsmuur van het kasteel, bleek omstreeks 1850 ontoereikend te zijn geworden. Waarop, *“voulant donner une nouvelle preuve de sa sollicitude pour le bien-être de la commune d’Ingelmunster et pénétré de la nécessité de transférer le cimetière existant autour de l’Eglise, hors de l’enceinte du village, et des avantages hygiéniques qui en seront le résultat”* Charles Alberic Clement Graaf des Cantons de Montblanc Baron van Ingelmunster bij notariële akte van 30 oktober 1859 aan de gemeente een 27a 98ca groot perceel grond zou schenken *“non compris une superficie de quatre ares, dont Monsieur le donateur se réserve la propriété, tant pour lui que pour ses héritiers, à perpétuité, pour en faire et jouir comme ils l’entendront.”* Op het door de schenkers voorbehouden perceel zou in 1865 door *“Madame”* Virginie Louise de Rocques de Montgaillard, douarière van bovengenoemde, een monumentale grafkapel worden opgericht, omringd door een terras met steunmuur: een kalkzandstenen centraalbouw, mogelijks naar ontwerp van provinciaal architect P.N. Croqui-

► De stedelijke
begraafplaats van
Sint-Truiden,
te Schurhoven
(foto M.M. Celis)



son gecopieerd op de 12^{de}-eeuwse romaanse grafkapel van de abdij van Montmajour, bij Arles.

Uitgebreid in 1885, 1934 en nogmaals in 1978 tot samen een 1.4 ha, bewaart deze overigens eenvoudige begraafplaats nog een twintigtal als cultuurhistorisch waardevol te bestempelen graftekens, alle geschaard langsheen de centrale hoofdweg naar de grafkapel, of bij deze laatste. De meeste sluiten aan bij de neogotische beweging, enkele latere exemplaren ogen eclectisch. Verrassend bleek het monument voor industrieel Schotte-Callens, naar ontwerp van architect Pol Wenmaekers uit 1933, waarop een levensgroot bronzen vrouwenbeeld, hoofd en gelaat gesluierd, door de Amerikaanse beeldhouwster Miss Kühne Beveridge (°1877 Springfield, Illinois), opgeleid bij V.-R. O'Donovan te New-York en bij Auguste Rodin.

Ingezet in 2001 omvat de beschermingsprocedure het gedeelte van de begraafplaats van Ingelmunster bepaald door de centrale hoofdlaan, de grafkapel de Montblanc en de omliggende graftekens (dorpsgezicht) en de grafkapel van de familie de Montblanc zelf, samen met 23 graftekens (monument).

Omstreeks 2000 verleende de vakafdeling Funerair Erfgoed ondermeer enige bijstand bij de opmaak door Limburgse collega's van een beschermingsdossier voor de stedelijke begraafplaats van Sint-Truiden, op het gehucht Schurhoven. De huidige begraafplaats kwam tot stand omstreeks 1850, naast de classicistische Sint-Jacobskerk, en kende uitbreidingen in 1853, 1884 en 1913. Hoofdzaak was hier, naast de selectie van individuele waardevolle graftekens – waaronder een aantal karakteristieke gietijzeren 'Brialmont' kruisen (13), herkenbare structuren en nog homogene zones te onderscheiden die voor bescherming als monument en/of stadsgezicht in aanmerking zouden kunnen komen. Het beschermingsbesluit van 21 november 2001



▲ Tyne Cot Cemetery
te Zonnebeke
(foto K. Vandevorst)

zou uiteindelijk, behalve een behoorlijk stadsgezicht, tevens niet minder dan een 140 monumenten tellen.

KNOWN UNTO GOD

Einde 2000, naar aanleiding van de herdenking van de Wapenstilstand op 11 november, het einde van de 'Grote Oorlog' van 1914-'18, werden beschermingsprocedures ingeleid voor een aantal over Vlaanderen verspreide oorlogsrelicten. Militaire begraafplaatsen konden hierbij niet ontbreken. Om pragmatische redenen, zoals het nog uitblijven van een overzichtelijke inventaris en evaluatie, bleef



de selectie vooralsnog beperkt tot vier, uitzonderlijke en tegelijk verscheiden items. Enige toelichting bij drie ervan.

De Duitse militaire begraafplaats van Langemark, het lange jaren controversiële want ideologisch misbruikte “*Studentenfriedhof*”, had reeds in 1943 op aandringen van de “bezettende overheid” van een ‘rangschikking’ als landschap genoten; besluit dat in 1945 in géén tijd zou worden opgeheven (14). De begraafplaats zou ontstaan zijn in oktober 1914 uit een Britse begraafplaats, die na de gasaanval van 22 april 1915 (Tweede Slag bij Ieper) tot in de zomer 1917 (Slag bij Mesen) in Duits gebied kwam te liggen, en zowat een half jaar later, in april 1918 opnieuw, bij de inname van het verwoeste Langemark. Nog tijdens de oorlogsjaren groeide het aantal – overwegend Duitse – bijzettingen gestaag aan tot 859. Later overgedragen aan de *Deutsche*



▲ De Duitse Militaire begraafplaats te Langemark-Poelkapelle (foto M.M. Celis)

Kriegsgräberfürsorge, en na heraanleg ingewijd in 1932, telt de begraafplaats sindsdien een 10.143 graven, na 1955 nog uitgebreid tot 44.000, waaronder een 3000 oorlogsvrijwilligers, overwegend studenten, tussen 21 oktober en 11 november 1914 gesneuveld bij de – vruchteloze – bestorming van Langemark.

Deels omgeven door een watergracht en rood-zandstenen lage muur, slechts betreedbaar via een nauwe gang doorheen het blockhausvormig poortgebouw, is het beklemmende, met eiken overschaduwde grasveld doordrongen van bittere, maar berustende symboliek.

Tyne Cot Cemetery, hooggelegen even ten noorden van Passendale op de westelijke flank van een heuvelrug, zou zijn naam te danken hebben aan Britse “*Tynesiders*” van de *Northumberland Fusiliers* die een aldaar gelegen kleine schuur niet zonder enig cynisme vergeleken met de eigen houten cottages langs de Tyne.

De plek werd door de Britten als begraafplaats aangewend vanaf oktober 1917 tot einde maart 1918. Aanvankelijk beperkt tot een 350 begravingen werden hier na de wapenstilstand de gesneuvelden samengebracht van de slagvelden van Passendale en Langemark, overwegend Britten maar evenzeer Nieuw-Zeelanders, Canadezen, Australiërs ... Aangelegd naar ontwerp van architect Sir Herbert Baker overeenkomstig de –mede door Sir Edwin Lutyens uitgewerkte- drie hoofdregels van de

Imperial War Graves Commission, te weten: monumenten van blijvende aard, uniforme grafstenen, geen onderscheid van rang, en tevens voorzien van Blomfields' *Cross of Sacrifice* en Lutyens' *Stone of Remembrance*, werd de begraafplaats ingewijd in juni 1927.

Met zijn 11.956 graven, waarvan een 8.400 anoniem, is *Tyne Cot Cemetery* wereldwijd de belangrijkste Britse militaire begraafplaats, ongeacht nog de *Missing Memorial*, de 230 m lange Muur met de namen van bijna 35.000 vermisten, gevallen na 15 augustus 1918, en waarvoor geen plaats meer beschikbaar was op de Ieperse *Menin Gate Memorial to the Missing* (54.896 namen) of de *Missing Memorial* te Ploegsteert (11.477 namen).

Na afloop van de Duitse infanterie-aanval aan de Gete bij Tienen, op de middag van 18 augustus 1914 werden een 139 gesneuvelden voorlopig begraven in de in onbruik geraakte romaanse Sint-Pieterskapel van Grimde.

In 1922 zou de Tiense senator Lucien Beauduin het stadsbestuur voorstellen om de kapel – grotendeels op eigen kosten – her in te richten als duurzame begraafplaats voor de soldaten die hier het leven hadden gelaten. De reeds 62-jarige architect Léon Govaerts, uit het Brusselse Sint-Joost-ten-Noode, werd met de opdracht gelast; de werken werden uitgevoerd in 1927-1928.

Govaerts, samen met Léon Sneyers en Paul Hamesse ooit nog een naaste medewerker van art nouveau-architect en amateur-archeoloog Paul Hankar, had

zelf reeds een aanzienlijk en hoogstaand art nouveau-oeuvre uitgebouwd, met waardevolle art deco uitlopers. Na de Eerste Wereldoorlog zou hij ondermeer in het Leuvense actief zijn met de wederopbouw van een aantal gevels (1921-1928) en de restauratie van de Sint-Pieterskerk (vanaf 1923).

Zijn restauratie-ontwerp uit 1924 voor de Sint-Pieterskapel zou ondermeer voorzien in het herstel van de romaanse zijbeuken, de vervanging van het spitsboograam in het koor door drie lancetramen, en de verlaging van het vloerpeil met 80 cm tot het mogelijks oorspronkelijk loopvlak. In de hoofd-beuk, zijbeuken, transeptarmen en koor, rug-aan-rug vrijstaand of opgesteld langsheen de buitenmuren, werden éénvormige, doorlopende schuin afhellende witstenen grafzerken ingebracht, met kort opstaand hoofdeinde waarop telkens een soldatenhelm op eikenbladeren, en de namen van de gesneuvelden. Blauwe hardsteen bekleedt de vloer rondom.

Het Triomfkruis van de Gentse beeldhouwer Géo Verbanck, fraaie smeedijzeren 'funeraire' lantaarnpalen – "*Le Feu Sacré*" – met bronzen kaarsenblad naar ontwerp van Govaerts, maar in het bijzonder de warme kleuren van de glasramen met Oorlog en Vrede thema's, uitgevoerd door meester-glasnier Jean Wyss naar ontwerpen van de kunstschilder Maurice Langaskens, zelf een voormalig krijgsgangene, verlenen aan deze Tiense 'Necropool' een indringende sacrale sfeer (15).

▼ De Necropool in de Sint-Pieterskerk van Grimde, Tienen (foto O. Pauwels)



VANDALISME, AFTAKELING EN RESTAURATIE

Natuurlijke verwerking, achterwege blijvend onderhoud en blind vandalisme werken de instandhouding van historische kerkhoven en begraafplaatsen niet bepaald in de hand.

Ongeacht nog de zo karakteristieke – maar corroderende en dus vaak reeds verwijderde – smeedijzeren of gietijzeren hekken rondom grafconcessies, gedragen blauwe hardsteen, kalkzandsteen en carraramarmer in het bijzonder zich op termijn elk verschillend, en vergen zij bijgevolg elk een aangepaste curatieve benadering. In nauwe samenwerking met Epitaaf vzw, het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium en – desgevallend – stedelijke instanties of de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, werden in het bijzonder op het Kerkhof van Laken experimenteel te noemen en dus leerrijke restauratiewerken uitgevoerd aan de grafmonumenten voor de familie



▲▲▲ Kerkhof van Laken, grafkapel Willems (Joseph Naert 1891) (foto O. Pauwels) en glasraam met de Heilige Lodewijk IX, voor restauratie (foto KASK) Antwerpen) Rechts, een gevandaliseerd glasraampje van de grafkapel Antwerpen) Versé-Spelmans (Paternotte, 1898) (foto KASK Antwerpen)



◀ Kerkhof van Laken. Grafmonument voor toondichter en orkestleider van de Koninklijke Vlaamse Schouwburg Jules Emile Strauwen (Ernest Salu ca 1890), bekroond door *Vers l'Avenir*. Het borstbeeld verdween spoorloos (foto P. De Prins)



◀ Kerkhof van Laken. Grafmonument voor Ridder Wyns de Raucourt, tijdens de restauratie van het marmeren borstbeeld in 1998 (beeldhouwer Guillaume Geefs) (foto M.M. Celis)



▲ Kerkhof van Laken. Grafkapel van graaf Jacques Coghien (Jean-Pierre Cluysenaar na 1858). De levensgrote gisant (Guillaume Geefs 1864) vertoont de karakteristieke verweringsverschijnselen van Carraramarmer (foto M.M. Celis)

▶ Duitse Militaire begraafplaats van Vladslo, Diksmuide. Detail van het moederbeeld door Käthe Kollwitz (foto M.M. Celis)





◀▲▲ Het mausoleum voor de familie Ghémar op het kerkhof van Laken, tijdens en na de restauratie in 1991 (foto's M.M. Celis)

Ghémar (Ernest Carrier-Belleuse, ca 1868), Marie Pleyel (Henry Pickery, 1876), Ridder Wyns de Raucour (ca 1857) en onlangs nog Tilmann-François en Leon Suys (L. Suys, ca 1861) (16).

Consequent met de bescherming in situ maakten de blauwhardstenen *Eltern* van Käthe Kollwitz in 1998 in opdracht van de Afdeling Monumenten en Landschappen het voorwerp uit van een conserverende behandeling, dit in afwachting van een meer ingrijpende, architecturale ingreep met het oog op hun bescherming in winteromstandigheden (17).

Glas-in-lood-ramen in grafkapellen, beide niet-leden gesigeneerd door gedegen ontwerpers, blijken

een merkwaardige aantrekkingskracht uit te oefenen op vandalen. In samenwerking met de Cel Historisch Erfgoed van de Stad Brussel en de Hogeschool Antwerpen, Departement Koninklijke Academie voor Schone Kunsten, Opleiding Conservatie-Restauratie, meer bepaald het atelier Glaskunst onder leiding van Joost Caen, maakten in 2000-2001 een tiental belangrijke, ernstig toegetakelde 19^{de}-eeuwse glasramen uit grafkapellen op het Kerkhof van Laken het voorwerp uit van documentering, analyse, reiniging en restauratie door derdejaarsstudenten. Eens de grafkapellen waterdicht gemaakt en opnieuw voorzien van deuren, zullen de raampjes worden teruggeplaatst, doch om



◀▼▼ Het grafmonument voor de pianiste Marie Pleyel op het kerkhof van Laken, voor en tijdens de restauratie in 1996 (foto's M.M. Celis)





Het mausoleum voor de architecten Tilman François en Léon Suys, voor en na restauratie in 2001 (foto's O. Pauwels en M.M. Celis)

evidente redenen voorzien van een voorzetsbeglazing (18).

Diefstal tenslotte, blijkt als kwaal fataal verbonden met de inventarisering en ontsluiting van kerkhoven en begraafplaatsen. Doorgaans beperkt tot kleine bronzen sierobjecten, lijkt dit soort misdadige criminaliteit zich gestaag ook te gaan toelagen of heuse grafbeelden. Mede door het uitblijven van aangifte, blijft de informatie terzake bijzonder gebrekkig, maar enkele voorbeelden van begraafplaatsen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest spreken boekdelen.

De vermoedelijke diefstal ooit, op de *Begraafplaats van Brussel*, van het kleine bronzen meisjesbeeld van Jules Lagae uit een nis van het monument Wouters-Dustin (architect Jean-Joseph Caluwaers, 1904) was reeds afdoende bekend (19). Op de oude, beschermde maar onbewaakte begraafplaats van Ukkel, aan de Dieweg, verdween omstreeks 1987 het levensgroot bronzen beeld van een halfnaakt, bloemenstrooiend meisje, zittend op een granieten art-nouveau grafsteen (concessie Auvray-Chapuis, ca 1876), beeldhouwer helaas onbekend. Op het kerkhof van Laken werd in 1992 ondermeer het bronzen borstbeeld ontvreemd van de toondichter Pierre Strauwen (ca 1890), een werk van de plaatselijke beeldhouwer Ernest Salu. Dramatisch was hier de diefstal, in het voorjaar 2000, van Juliaan Dillens' *Doodsgenius* (concessie Moselli, ca 1875), een uniek – en bijgevolg onverkoopbaar – ruim 2 meter groot bronzen beeld van deze Brusselse – maar in Antwerpen geboren – “*poète du triste*”. Reeds om-

streeks 1992 was van dezelfde beeldhouwer een bronzen *Graffiguur* (ca 1885-'89) gestolen op de begraafplaats van Elsene (concessie Huysmans) en nog onlangs het wirmarmere *Slapend kind* van zijn -als monument beschermd- eigen grafmonument (architect Eugène Dhucque, ca 1904) op de begraafplaats van Sint-Gillis. Wat toch wel even tot nadenken stemt (20). Welk was overigens het lot van de levensgrote bronzen vrouwelijke gisant van Godefroid Devreese voor het door Victor

►
Het grafmonument Wouters-Dustin op de begraafplaats van Brussel, met – verdwenen –

meisjesbeeld door Jules Lagae (in *L'Emulation*, 31^{ste} jrg., 1906, pl. 13)





▲▲ Het art-nouveau grafmonument Auvray-Dupuis op de begraafplaats van Ukkel-Dieweg, hier nog met het sindsdien ontvreemd bloemenschikkend meisje (foto M.M. Celis)



▲ Het grafmonument voor het verongelukte jongetje Alphonse Moselli op het kerkhof van Laken, voortaan zonder de bronzen Doodsgeenius van Juliaan Dillens (foto P. De Prins)

Horta – omstreeks 1894 – ontworpen grafmonument Seghers-Berlemont te Kortrijk, of Gent (21)?

Tot slot en tegen de verwachtingen in, kende het – intussen alweer opgeheven – minidecreet van 18 mei 1999 houdende bevordering van het onderhoud van het niet-beschermd onroerend klein historisch erfgoed weinig of geen belangstelling uit funeraire hoek.

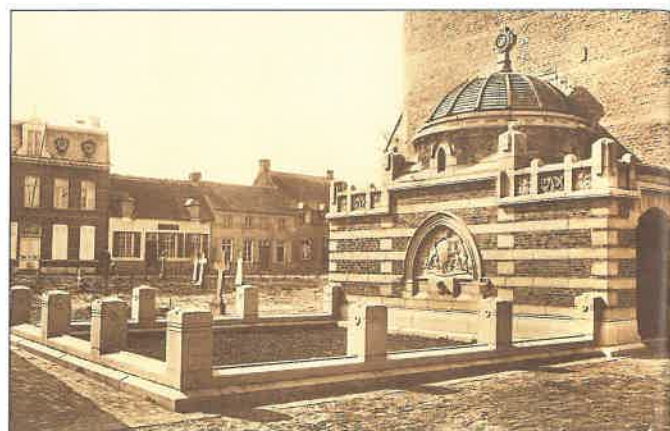
De enige premie-aanvraag had betrekking op het mausoleum met grafkelder voor de familie d’Ursel, tegen de Sint-Stefanuskerk te Hingene, in opdracht van Robert, hertog d’Ursel (1873-1955) in een eclectische, neobyzantijns getinte stijl omstreeks 1906 ontworpen door architect J.-J. Caluwaers (22). De kerk zelf was overigens reeds naar plannen van Caluwaers uit 1894 grotendeels herbouwd.



▲ Het *Slapend kind* van Juliaan Dillens, tot voor kort nog op zijn grafmonu-

ment (Eugène Dhucque, ca 1904) (uit: *L'Emulation*, jrg. 37, 1912, pl. 59)

▼ De *Graffiguur* van Juliaan Dillens; hier het witmarmere exemplaar bewaard in de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten te Brussel (foto KIK-Brussel)



▲ Het mausoleum voor de familie d'Ursel, te Hingene (uit: *L'Emulation*, jrg. 33, 1908, pl. 67)

EN VERDER

Prospectie en inventarisatie, niet zelden trouwens ingevolge plaatselijke initiatieven – zelfkennis dus –, dragen van langsom meer bij tot de herwaardering van het funerair erfgoed en de noodzaak om dit als deel van ons gemeenschappelijk cultuurhistorisch geheugen naar best vermogen te bestendigen. Beschermende maatregelen dringen zich alvast op voor (delen van) een aantal historische stedelijke begraafplaatsen, waar het toenemend aantal verval- len grafvergunningen elke gezonde vorm van beheer intens bemoeilijkt.

Een prioriteit vormt alvast de Antwerpse Stedelijke begraafplaats *Schoonselhof* te Wilrijk/Hoboken. Aangelegd in 1911 op 85 hectaren van het uitgestrekt domein *Schoonsel* verworven van de erfgenamen van burgemeester Jules Moretus, werd de begraafplaats pas officieel in gebruik genomen in 1921. Vooreerst diende verholpen te worden aan het probleem gesteld door de uitermate drassige bodem, door het terrein op te delen in opgehoogde en door hagen omzoomde eilanden, omgeven door een grachtensysteem van waaruit het overtollige water kon worden afgevoerd naar de nabije Hollebeek. Samen met de aanleg van beboomde dreven, ronde punten en hoge boompunten, droeg dit concept bij tot een boeiend, gevarieerd en voor België uniek parklandschap.

Met de opheffing van de oude stedelijke begraafplaats op het Kiel werden de daaropvolgende dertig jaar tal van grafmonumenten – doorgaans op stads- kosten – overgebracht en vaak thematisch gegroepeerd: kunstenaars, vrijmetselaars, de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog of de Britse militairen.

WILRIJK-HOBOKEN, BEGRAAFPLAATS SCHOONSELHOF,
HET GRAFTEKEN GOSSEN-VAN DEN WOUWER

Vooralsnog is weinig bekend over de totstandkoming van dit fraaie grafteken op naam van de familie Gossen-Van den Wouwer, op de Antwerpse begraafplaats Schoonselhof (foto O. Pauwels).

Oorspronkelijk opgericht op de Kielbegraafplaats, werd het monumentje na ontgraving op 26 augustus 1938 van ene Auguste Jean Jos Gossen (1838?-13 juli 1896) alhier overgebracht. Het vrijwel naakte, in tranen over de afhellende grafplaat neergezegen bronzen meisje ("J. Peleman, Fondeur, Bruxelles") draagt de signatuur "George Morren 1899", zoon (Ekeren 1868?-1941) van welgestelde en cultuurminnende ouders, en als impressionistisch tot post-impressionistische kunstschilder "un amateur qui, plus libre que maint professionnel, pouvait se livrer tout entier à la peinture" (*). Wellicht was de overledene een aange trouwd familielid van zijn moeder Anna Van den Wouwer (1843-1908).

Als kunstschilder in het bijzonder aangemoedigd door vriend des huizes Emile Claus, zou George Morren onder invloed van Henry Van de Velde zich enkele jaren lang, tussen zowat 1885 en 1899, ook gaan toeleggen op toegepaste kunst-

vormen en beeldhouwen. In beide disciplines, waarbij slechts een handvol volplastische beelden, zouden sensuele meisjesfiguren een waarmerk worden, getuige de suggestieve *Pietà*: "jeune fille embrassant un crucifix avec une ardente expression de foi" (1895), *Adolescente qui s'étire* (1895), "... l'encrier de G. Morren ou une femme de l'atelier de Rodin se tord pour écrire toute nue ..." (1895), *Nymphes lutinant un satyre* (1896), *Femme à sa toilette* (1898), *femme à la mouche* (1899) of, met de woorden van Camille Lemonnier: "(il) modelait en gammes fleuries des chairs de femme avec un sens de la grâce jeune et blonde."

Het levensgrote bronzen meisje voor het grafteken op Kiel/ Schoonselhof bleef in de jongste oeuvre-catalogus (**) nochtans onvermeld.

Opmerkenswaard is overigens de opvallende verwantschap met het enkele jaren eerder, in 1892 totstandgekomen *La Douleur* van de Italiaanse beeldhouwer Domenico Trentacoste (1859-1933), voor het graf van Colonel Herbillon op het Parijse *Cimetière Montmartre* (***) (foto M.M. Celis).

(*) MARET F., *Les peintres luministes*, deel 28, Brussel, 1944.

(**) CALABRESE T., *George Morren 1868-1941. Algemene monografie, gevolgd door een beredeneerde catalogus van het werk*, Pandora, 2000

(***) LE NORMAND-ROMAIN A., *Mémoire de Marbre. La sculpture funéraire en France 1804-1914*, Mairie de Paris, Bibliothèque historique de la Ville de Paris, 1995, p.158, ill. 181



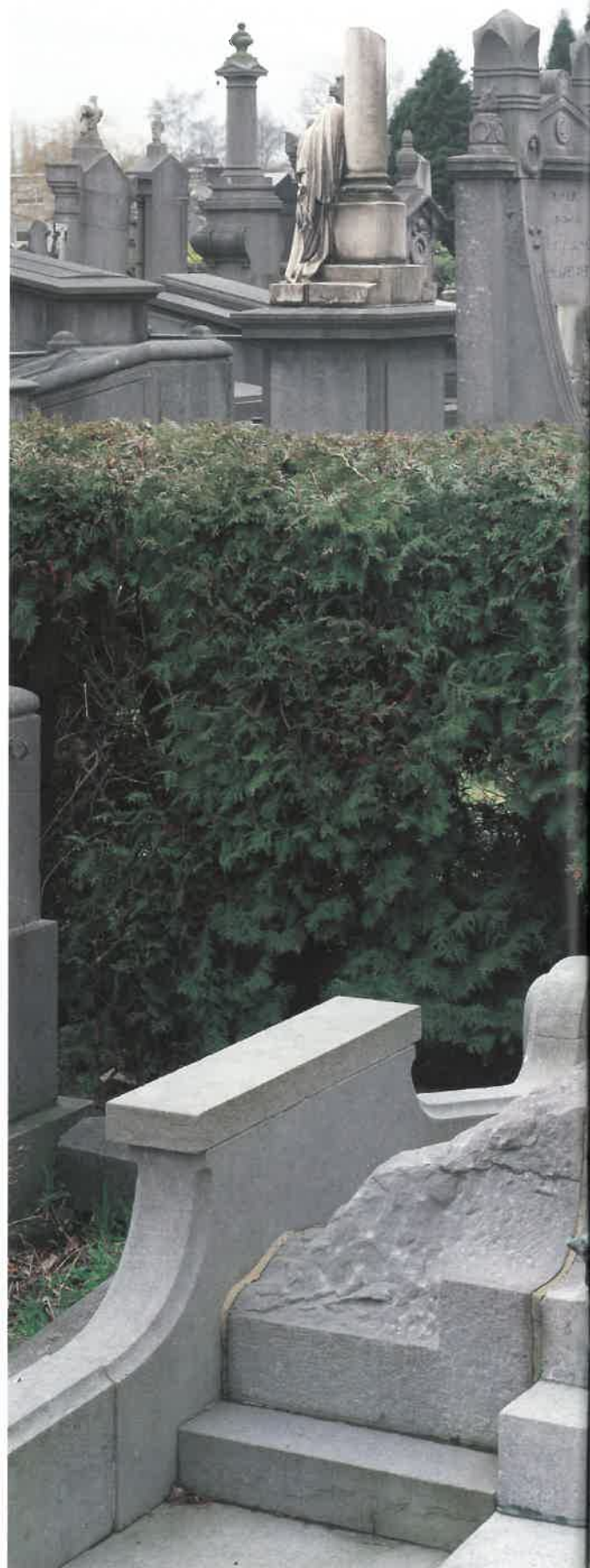
Welbekend voor treinreizigers die vanuit Brussel het Gentse Sint-Pietersstation binnenrijden, is de begraafplaats aan de Ottergemse Dries of “*Heuvelpoort*”, aan de rand van de stad. Daterend uit 1784 en sinds 1865 herdoopt tot “*Zuider-begraafplaats*”, werd ze gelijktijdig in gebruik genomen met de – verdwenen – begraafplaatsen aan de Dendermondsesteenweg en de Brugse poort, alle begraafplaatsen van de ‘1^{ste} generatie’.

Uit hetzelfde jaar 1784 dateert de uitgestrekte *Centrale Begraafplaats* van Brugge-Assebroek, aangelegd op het “*Rapestik*” volgens een strak geometrisch assenstelsel, en in 1810 voorzien van een poortgebouw en grafkapel. Uitgebreid in ondermeer 1841 en 1864, wordt de intimistische sfeer van de begraafplaats nu in grote mate bepaald door het lommer van majestueuze beuken, waaronder weelderige graftekens een onderkomen vonden. Hoewel voorbeeldig beheerd door de Stedelijke Commissie voor Begraafplaatsen, zal een bescherming zich op termijn onvermijdelijk opdringen. De Stedelijke begraafplaats van Mechelen aan de Ziekebeemden, roept – afgezoomd door een spoorwegberm – onweerstaanbaar het beeld op van het *Cimetière Montmartre* te Parijs. In gebruik genomen op 30 juni 1785 en dus nauwelijks jonger dan beide vorige, werd zij in 1860 naar een concentrisch-geometrisch patroon merkelijk uitgebreid naar ontwerp van stadsarchitect François-Jean Bouwens en voorzien van een kapel. De weelde van de 19^{de}-eeuwse Mechelse burgerij komt er zichtbaar tot uiting in de monumentale, rond de centrale octogoon geschaarde ‘eeuwigdurende concessies’.

De Stedelijke Begraafplaats van Roeselare, aan de Blekerijstraat, dateert van 1821.

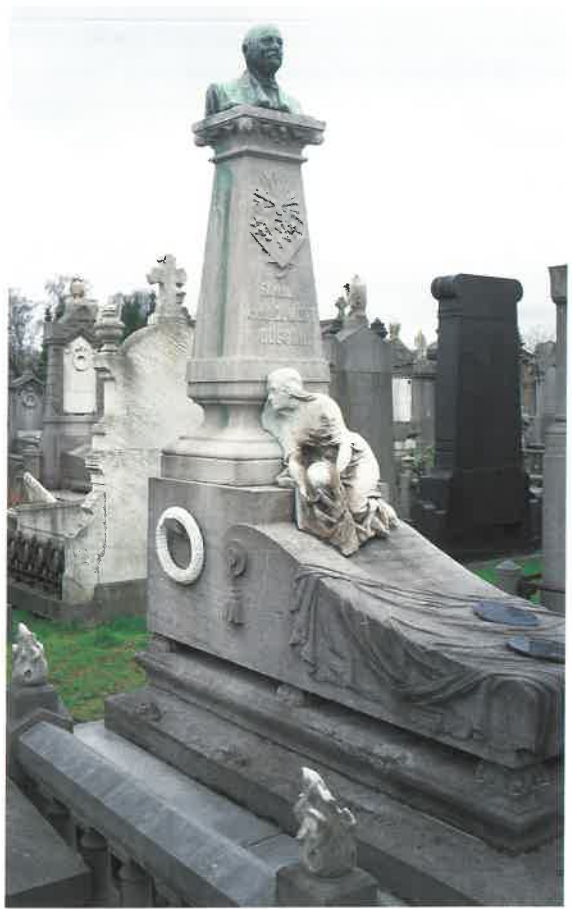
Voorals bekend als laatste rustplaats van de amper 24 jaar oude Albert Rodenbach († 1880) met praalgraf naar ontwerp van de – hier geboren – beeldhouwer Jules Lagae, biedt de begraafplaats behalve artistiek waardevolle monumenten tevens een fraai overzicht van de plaatselijke geschiedenis en sociale structuren. Aansluitend op de inventarisatie en publicatie door plaatselijke kringen (23), besloot het stadsbestuur onlangs zelf een verzoek tot bescherming in te dienen; bescherming die – in overleg – met grote waarschijnlijkheid zal slaan op het ensemble van de oudste perken.

In het kader van de inventarisering van Oostende werd door de vakafdeling Funerair Erfgoed alvast een beschermingsvoorstel uitgewerkt voor de oude begraafplaats aldaar.





◀ Wilrijk-Hoboken, stedelijke begraafplaats Schoonselhof (foto's O. Pauwels)





Reeds in 1823 besliste het Oostendse stadsbestuur om de begraafplaats extra muros uit 1794 op te doeken en een nieuwe begraafplaats aan te leggen langs de Nieuwpoortsesteenweg, aan de rand van de duinengordel. Aanvankelijk werd geopperd de begraafplaats in te delen in zes perken, te gunnen al naargelang fortuin en stand; een optie waartegen nogal wat raadsleden – met succes – verzet aantekenden, argumenterend dat na de dood iedereen ongeacht fortuin of stand naast elkaar diende begraven te worden. Pas in gebruik genomen rond 1852, was het geen lustrum later reeds duidelijk dat de begraafplaats op termijn niet kon voldoen aan de toenemende vraag voor bijzettingen noch kon worden uitgebreid, geprangd als ze zat in de Wellington-renbaan. De sluiting zou volgen in 1976.

Met een oppervlakte van ruim 3.3 ha, rechthoekig van vorm en zeldzaam homogeen van uitzicht, telt de begraafplaats nu zowat 58.000 bijzettingen, chronologisch gespreid over een 125 jaar. De centrale kruisvormige zone in het bijzonder biedt een uitzonderlijk gevarieerd panorama van de 19^{de}-eeuwse grafkunst, vooral gekenmerkt door neoklassieke en neogotische stijlen. Visueel oogt de begraafplaats als een uitgestrekte zee van blauwhardstenen



◀▲ De stedelijke begraafplaats te Brugge-Assebroek, met het grafmonument van gemeente-secretaris Vincent Deljoutte, ca 1862 (links) en het praalgraf van de beeldhouwers Hendrik en Gustaaf Pickery, ca 1894?, met bronzen gedenkplaat uit 1923 door Karel Laloo (foto's O. Pauwels)

kruisen, gebroken zuilen en pinakels, sporadisch onderbroken door omvangrijker grafmonumenten, witmarmeren engelen en ploranten. Een beeld dat, ook weer niet geheel toevallig, herinneringen oproept aan de necropolen – *across the Channel* – van Londen.

NASCHRIFT

“J’aime l’atmosphère des cimetières. On peut y méditer à l’aise, loin de l’agitation factice de la ville. Et quelle leçon d’humilité! Tous ces gens, qui se croyaient indispensables, les voilà devenus quasiment anonymes. Bien sûr, il y a des moments où l’on se cabre devant certaines morts. Tant de médiocres et d’imbéciles survivent à des hommes de talent. Pardonnez-moi si je vous choque.” (24)

EINDNOTEN

- (1) VISSERS P. en HEIRMAN M., *Het Sint-Fredeganduskerkhof te Deurne. “Is er leven na de dood?”*, in *M&L*, jg.11, nr.3, 1992, pp. 8- 24.
- (2) VERHAEREN E., *Toute la Flandre. Les Héros*, 1908.
- (3) CELIS M.M., *De graven van Emile Verhaeren*, in *Beelden van de Dood*, tentoonstellingscatalogus, Cultureel Centrum De Warande, Turnhout, 1988.
- (4) De Ruyver Family WeB. Korsele, www.deruyver.net/flanders/korsele.html



▲►
De stedelijke
begraafplaats van
Mechelen
(foto's O. Pauwels)



- (5) *Wet-, Decreet- en Regelgeving. Monumenten, Stads- en Dorpsgezichten/ Landschappen*, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Departement LIN, Administratie ROHM, Afdeling Monumenten en Landschappen, Brussel, oktober 1999.
- (6) VAN MEER H. en GYSELINK J., *De rehabilitatie van het huis Stellingwerf-Waerdenhof te Hasselt. Een vernieuwde dialoog*, in *M&L*, jg. 9, nr. 6, 1990, pp. 41-62.
- (7) DE GROOTE S., *Het Campo Santo van Sint-Amandsberg*, Kleine Cultuurgidsen, Provincie Oost-Vlaanderen, Mariakerke, 2000.
- (8) HERNALSTEEN A., *De Westerbegraafplaats te Gent*, Kleine Cultuurgidsen, Provincie Oost-Vlaanderen, Mariakerke, 2000.
- (9) SENNESAEL V., *Italiaanse inspiratie: het campo santo van Mariakerke*, in *M&L*, jg.14, nr. 6, 1995, pp. 18-27.
- (10) ETLIN R.E., *The Architecture of Death. The Transformation of the cemetery in Eighteenth-Century Paris*, The MIT Press, Cambridge/London, 1987.
- (11) WYLLEMAN L., *Gent-Mariakerke. Bisschoppelijke galerij Campo Santo: restauratie tweede fase*, in *M&L*, jg. 20, nr. 5, oktober 2001, Binnenkrant, pp. 16-17.
- (12) Käthe Kollwitz, 1932.
- (13) NIJSSEN J., *Grafkruisen van de Sint-Truidense gieterij Brialmont*, in *M&L*, jg. 20, nr. 4, 2001, pp. 38-44.
- (14) STYNEN H., *De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen: een terugblik over de periode van 1835 tot de jaren zestig*, in *M&L*, jg.4, nr.1, 1985, pp. 34-35.

- (15) VAN GRAMBEREN A., *L'église de Grimde*, in *Bulletin des Métiers d'Art*, jg. 2, 1902, pp. 76-83; GOVAERTS L., *La Nécropole de Grimde*, Van Damme & Duquesne, Brussel, 1928.
- (16) DE CLERCQ L., *De restauratie van het Ghémarmonument op het kerkhof te Laken*, in *M&L*, jg. 11, nr. 3, 1992, pp. 41-49; De Clercq L., *De restauratie van het Pleyelmonument op het kerkhof van Laken*, in *Epitaf-Nieuwsbrief*, jg. 10, nr. 32-33, 1996, pp. 8-9; De Clercq L., *De restauratie van de marmeren buste van Wyns de Raucourt te Laken*, in *Epitaf-Nieuwsbrief*, jrg.12, nr. 40, 1998, pp. 6-7.
- (17) DE CLERCQ L., *"Das Trauerende Eternpaar" van Käthe Kollwitz op het soldatenkerkhof te Vladso (Diksmuide), een conservatie-behandeling*, in *Epitaf-Nieuwsbrief*, jg.12-13, nrs. 41-42, 1998-1999, pp. 8-13.
- (18) NEYENS A. en VANDORPE K., *Onderzoeks- en behandelingsrapport. Het Kerkhof te Laken (Brussel)*, (niet gepubliceerd) eindejaarsrapport 1^{ste} meestergraad C/R Glaskunst, Hogeschool Antwerpen, Departement Koninklijke Academie voor Schone Kunsten, Opleiding - Conservatie/restauratie, academiejaar 2000-2001.
- (19) VANDERVELDE C., *La Nécropole de Bruxelles. Etude de l'architecture et de la sculpture funéraires, des symboles et des épitaphes. Inventaires*, Commission d'Histoire de l'Europe, Brussel, 1991.



- (20) CELIS M.M., *Juliaan Dillens (1849-1904) – De sensuele dood*, in *Epitaaf-Nieuwsbrief*, jg. 14, nr 48, 2000, pp. 2-4.
- (21) DIERCKENS-AUBRY Fr., *Victor Horta, architecte de monuments civils et funéraires*, in *Bulletin de la Commission royale des monuments et des sites*, deel 13, 1986, pp. 80 en 83.
- (22) *L'Emulation*, jrg. 33, 1908, pl. LXVII.
- (23) DESEYN M. e.a., *De Oude Stedelijke Begraafplaats van Roeselare*, 2000.
- (24) LESIRE G., *Godot ne viendra pas*, Actes Sud, Arles, 1988.
- CELIS M.M., *De Begraafplaats van Elsene*, in *Crossing Brussels. De kwaliteit van het verschil*, VUB Press, Brussel, 2000, pp. 308-312.
- CELIS M.M., *Funeraire symbolen. De taal van de dood*, in *Themabrochure Open Monumentendag Vlaanderen 2002 – Symbolen*, Stichting Kunstboek & Erfgoed Vlaanderen, Oostkamp, 2002, pp. 30-33.

◀
Gent, Wester-
begraafplaats.
Geknielde vrouw
(Jan Anteunis
ca 1937) gehuld
in een "drappage
mouillé", met
toneel- (of doden-?)
masker, op het graf
van toneelkundige
Henri De Gezelle
(foto O. Pauwels)

BIBLIOGRAFIE VAKAFDELING FUNERAIR ERFGOED

- CELIS M.M., *Architectengraven*, in *Op leven en Dood: het Grafmonument*, tentoonstellingscatalogus, ICC, Antwerpen, 1987, pp. 41-49.
- CELIS M.M. en VANDENBREEDEN J., *Kerkhof van Laken*, Epitaaf vzw & Uitgeverij Plaizier, 1991.
- CELIS M.M., *Grafmonumenten beschermd op de begraafplaats van Sint-Gillis*, in *Epitaaf-Nieuwsbrief*, jg. 4, nr. 13, 1991, pp. 4-5.
- CELIS M.M., *Een funeraire tuin*, in *Groencontact*, jg. 20, november 1994, pp. 27-34.
- CELIS M.M. en VANDENBREEDEN J., *Omtrent het Onze-Lieve-Vrouwvoorplein te Laken*, Gemeentekrediet & Koning Boudewijnstichting, Brussel, 1994.
- CELIS M.M., *Brusselse begraafplaatsen en hun bescherming*, in *Epitaaf-Nieuwsbrief*, jg. 9, nr. 28, 1995, pp. 2-5.
- CELIS M.M., *Marie Pleyel. Een levensschets*, in *Epitaaf-Nieuwsbrief*, jg. 10, nr. 32-33, 1996, pp. 3-7.
- CELIS M.M., *Vlaanderen beschermt zijn funerair erfgoed*, in *Epitaaf-Nieuwsbrief*, jg.11, nr. 34, 1997, pp. 6-8.
- CELIS M.M., *De Necropolen*, in *Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Kunst en Openbaar Erfgoed*, Pierre Mardaga, Sprimont, 1999, pp. 109-118.
- CELIS M.M., *Funerair Erfgoed in België – Funeraire Archeologie in Vlaanderen*, in *Een introductie tot de zorg voor het Funerair Erfgoed. Zesde ontmoetingsdag van de Vlaamse Contactcommissie Monumentenzorg, 20 en 21 maart 1999*, Verslagboek, pp. 23-31.
- CELIS M.M., *Brusselse wandelingen. Het kerkhof van Laken*, Stad Brussel, Cel Historisch Erfgoed, Brussel, 1999.
- CELIS M.M., *Memento Mori. Funerair erfgoed*, in *Themabrochure Open Monumentendag Vlaanderen 10 september 2000 – Tijd*, Jos Daniëls, Brussel, 2000, pp. 14-15.
- CELIS M.M., *Het grafmonument voor Louis Arian te Oostduinkerke*, in *Epitaaf-Nieuwsbrief*, jg. 14, nr. 46, 2000, pp. 2-4.



◀
Oostende, begraaf-
plaats 'aan de
Nieuwpoortse-
steenweg'.
Detail
(foto M.M. Celis)